

“อักษรศัพท์” ใน จินดามณี:
รากฐานอภิธานศัพท์และการจัดระเบียบภาษาไทยก่อนสมัยใหม่

“Aksornsap” in Chindamani:
Foundations of Glossarial Tradition
and the Pre-Modern Ordering of the Thai Language

ปรีชญา ปานเกตุ Prachya Parnkate

ผู้ช่วยศาสตราจารย์, นักวิชาการอิสระ

Assistant Professor, Independent Scholar, pratya54@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความนี้วิเคราะห์ “อักษรศัพท์” ใน *จินตามณี* ฉบับพระโหราธิบดี ในฐานะโครงสร้างอภิธานศัพท์เชิงจารีตที่ทำหน้าที่จัดระเบียบภาษา ถ่ายทอดความรู้ และกำกับโลกทัศน์ทางภาษาในสังคมไทยก่อนสมัยใหม่ งานศึกษานี้นำเสนอสามมิติหลัก ได้แก่ (1) กลวิธีนิยามและการจัดกลุ่มคำซึ่งสะท้อนระเบียบความรู้แบบจารีต (2) บทบาทในกระบวนการศึกษาของวัดและราชสำนักในฐานะสื่อถ่ายทอดศีลธรรม วรรณคดี และอำนาจ และ (3) มรดกทางความคิดที่สืบทอดสู่ *คำฤษฏี ปทานุกรม* และพจนานุกรมสมัยใหม่ โดยเทียบเคียงกับ *ไวพจน์พิจรรย์* เพื่ออธิบายความต่อเนื่องและการเปลี่ยนผ่านสู่ภาษาศาสตร์สมัยใหม่ การวิจัยใช้วิธีวิเคราะห์เอกสารเชิงเปรียบเทียบ (textual/comparative analysis) ผลการศึกษาชี้ว่า “อักษรศัพท์” เป็นระเบียบวาทกรรมที่ผสานภาษาและศีลธรรมเข้าไว้ด้วยกัน และทำหน้าที่เป็นรากฐานของการจัดทำอภิธานศัพท์และพจนานุกรมไทยในระยะต่อมา

คำสำคัญ: อักษรศัพท์, จินตามณี, อภิธานศัพท์แบบจารีต, การจัดระเบียบภาษา, ภาษาและอำนาจ

Abstract

This article examines *Aksornsap* in *Chindamani* (compiled by Phra Horathibodi) as a traditional glossarial structure that functioned to organize language, transmit knowledge, and shape linguistic worldviews in pre-modern Siamese society. The study highlights three dimensions: (1) definitional strategies and word-grouping methods that reflect traditional systems of knowledge, (2) the role of *Aksornsap* in monastic and courtly education as a medium for transmitting morality, literature, and authority, and (3) its intellectual legacy in later works such as *Khamritsadi*, *Pathanukrom*, and modern Thai dictionaries, examined comparatively with *Waiphotchichan* to explain the continuity and transition toward modern linguistics. Methodologically, the study employs textual and comparative analysis. The findings argue that *Aksornsap* should be understood as a discursive order interweaving language and morality within the educational and cultural contexts of pre-modern Siam.

Keywords: Aksornsap, Chindamani, Traditional Glossarial Lexicon, Language Ordering, Language and Power

บทนำ

ในบรรดาเอกสารโบราณที่เกี่ยวข้องกับการเรียนการสอนภาษาไทย *จินตามณี* เป็นตำราแบบเรียนที่มีความสำคัญยิ่งในสมัยกรุงศรีอยุธยา และยังคงมีอิทธิพลสืบเนื่องมาถึงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะหมวด “อักษรศัพท์” ซึ่งอาจถือได้ว่าเป็นรากฐานของอภิธานศัพท์ไทย ลักษณะการรวบรวมถ้อยคำอย่างเป็นระบบ การให้นิยามอย่างกระชับ และการจัดกลุ่มคำ (lexicography) อย่างมีเป้าหมาย สะท้อนกระบวนการจัดระเบียบภาษาในระยะต้น

อักษรศัพท์ใน *จินตามณี* แสดงลักษณะการจัดระบบความรู้ทางภาษาในบริบทก่อนสมัยใหม่ โดยเน้นการจัดกลุ่มคำ การเชื่อมโยงเสียงกับความหมาย และการฝึกจดจำศัพท์มากกว่าการเรียงลำดับอักษรและการจำแนกชนิดคำตามมาตรฐานพจนานุกรมสมัยใหม่ ผู้เรียบเรียงซึ่งเชื่อกันว่าเป็นพระโหราธิบดีในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ นำเสนอศัพท์ภาษาไทยโดยใช้การเปรียบเทียบเสียงและรูปอักษร เพื่อให้ผู้เรียนเข้าใจการใช้คำที่ออกเสียงใกล้เคียงกันแต่สะกดแตกต่างกัน เช่น *บาทร บาท บาด* วิธีการนี้แสดงถึงความพยายามในการกำกับภาษาเขียนให้เป็นแบบแผนและเป็นระบบสำหรับการศึกษาในระดับขั้นพื้นฐาน

จินตามณี ได้รับการคัดลอกและปรับปรุงต่อเนื่องโดยกวี นักปราชญ์ และผู้ทรงคุณูปการทางภาษา อาทิ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท รวมทั้งนักวิชาการตะวันตกอย่างหมอบรัดเลย์ สถานะดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงบทบาทของตำราเล่มนี้ในฐานะแก่นกลางขององค์ความรู้ด้านภาษา

และวรรณคดี ซึ่งสัมพันธ์กับการสร้างระเบียบการศึกษาและอุดมการณ์ทางภาษา ในแต่ละยุคสมัย โดยเฉพาะความพยายามกำหนดมาตรฐานด้านเสียง อักษร และศัพท์ไทย ให้สอดคล้องกับแนวทางทางวิชาการที่เริ่มเป็นที่ยอมรับในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์

การศึกษานี้มุ่งวิเคราะห์ “อักษรศัพท์” ในฐานะกลไกสำคัญของการเรียนรู้ ภาษาไทยโบราณ และชี้ให้เห็นโครงสร้าง แนวคิด และหน้าที่ทางวัฒนธรรมที่แฝงอยู่ใน ระบบการจัดคำ โดยมีสมมุติฐานว่า “อักษรศัพท์” สะท้อนโลกทัศน์ของภาษาในฐานะ เครื่องมือของการถ่ายทอดความรู้ การหล่อหลอมค่านิยม และการจัดระเบียบการเรียนรู้ ในสังคมไทยก่อนสมัยใหม่

ความหมายและขอบเขตของ “อักษรศัพท์”

คำว่า “อักษรศัพท์” ปรากฏในช่วงต้นของ *จินตตามณี* ถัดจากบทประณามพจนานุกรม โดยมีข้อความระบุว่า “ข้อย้าเขียนตามฉบับ อาทิสัทท์อักษร ด่งนี้” (พระโหราธิบดี, 2485: 1) ข้อความนี้สะท้อนเจตนาของผู้เรียบเรียงในการรวบรวมคำศัพท์เป็นกลุ่มคำ เพื่อใช้เป็นพื้นฐานในการเรียนรู้ แม้ในตอนแรกยังไม่ปรากฏวิธีจัดกลุ่มหรือการให้นิยาม อย่างเป็นระบบ แต่ถือเป็นจุดตั้งต้นของการสถาปนาระบบถ้อยคำที่มีลักษณะใกล้เคียง อภิธานศัพท์

ในเชิงนิรุกติศาสตร์ คำว่า “อักษรศัพท์” ประกอบด้วย “อักษร” และ “ศัพท์” คำว่า “อักษร” ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน หมายถึง “ตัวหนังสือ, วิชาหนังสือ” มีรากศัพท์จากภาษาสันสกฤต *อักษร* แปลว่า “ไม่แตกสลาย, คงทน, ตัวอักษร” ซึ่งในวัฒนธรรมอินเดียหมายถึงหน่วยพื้นฐานของเสียงหรือถ้อยคำอันเป็นอมตะ ส่วนคำว่า “ศัพท์” มีรากจากสันสกฤต *ศพท* และบาลี *สพท* แปลว่า “เสียง” หรือ “คำ” และได้ขยายความหมายในภาษาไทยให้ครอบคลุมถึง “คำยากที่ต้องแปล” รวมถึง “เรื่องราวหรือสาระ” ดังปรากฏในสำนวน “ฟังไม่ได้ศัพท์ จับไปกระเดียด” ที่สะท้อนการตีความหมายผิดพลาดของถ้อยคำ

เมื่อนำมาประกอบกัน “อักษรศัพท์” จึงหมายถึง “ถ้อยคำที่สัมพันธ์กับอักษร” หรือ “คำและเสียงที่จำเป็นต่อการเรียนรู้ภาษาเขียน” โดยเฉพาะในบริบทโบราณ ที่การจัดคำมีเป้าหมายด้านการศึกษาภาษา อักษรวิธี และวรรณคดี ครอบคลุมทั้งการอ่าน การเขียน และการทำความเข้าใจเนื้อหาที่ตั้งอยู่บนระเบียบจารีต

การใช้คำว่า “อักษรศัพท์” ใน *จินตามณี* เป็นการจัดระบบองค์ความรู้ ด้านภาษาไทยที่เชื่อมโยงกับวัฒนธรรม จารีต และศีลธรรม มีบทบาทในการปลูกฝัง แนวคิดทางสังคมผ่านภาษา และสะท้อนโลกทัศน์ของยุคสมัยที่มองภาษาในฐานะกลไก กำกับความรู้และอำนาจในสังคมไทยโบราณ

ลักษณะสำคัญของ “อักษรศัพท์” ใน *จินตามณี* จำแนกเป็นประเด็นหลัก ได้แก่ (1) เป็นรายการคำศัพท์ที่ให้นิยามสั้น กระชับ และชัดเจน (2) มุ่งอธิบายคำที่ผู้เรียน ไม่เข้าใจ เช่น คำสำหรับเจ้านาย คำบาลี-สันสกฤต ศัพท์จากคัมภีร์ศาสนา และศัพท์ ในวรรณคดี (3) มีจุดมุ่งหมายเพื่อใช้ในการเรียนการสอนในวัดและราชสำนัก ซึ่งเป็น ศูนย์กลางการศึกษาในยุคก่อนสมัยใหม่ (4) ทำหน้าที่เสมือนต้นแบบอภิธานศัพท์ แม้ยังไม่ปรากฏการเรียงลำดับอักษรหรือการจำแนกชนิดคำ

คำศัพท์ที่บรรจุใน “อักษรศัพท์” ส่วนใหญ่เป็นคำที่มีน้ำหนักทางวัฒนธรรม เช่น “กุลียุค”, “นรกานต์”, “สรรพชดาญาณ”, “ถวายเป็นเศียรพาท”, “มหันตมหิตราชา”, “สมบัติแห่งพระมหากษัตริย์”, “เพาพาล”, “รศเอมโอช” คำเหล่านี้สัมพันธ์กับศาสนา การปกครอง และวรรณคดี การคัดเลือกสะท้อนความตั้งใจรักษาระบบถ้อยคำของชนชั้นนำ และการกำกับความรู้ผ่านภาษาในฐานะเครื่องมือทางวัฒนธรรมและการศึกษาในสังคม จารีต

เมื่อเปรียบเทียบกับพจนานุกรมสมัยใหม่ “อักษรศัพท์” แสดงจุดร่วมด้าน วัตถุประสงค์ในการอธิบายคำยากหรือคำที่มีความหมายคลุมเครือ อย่างไรก็ตาม โครงสร้าง แตกต่างอย่างชัดเจน เนื่องจากมิได้จัดเรียงตามอักษร ไม่ระบุชนิดคำ และไม่ยกตัวอย่าง ประกอบประโยค ถึงกระนั้น การจัดกลุ่มคำและการให้นิยามที่มีเป้าหมายเฉพาะ ได้วางรากฐานให้แก่การพัฒนาพจนานุกรมไทยในเวลาต่อมา

งานศึกษาด้านประพันธศาสตร์ยังระบุไว้ว่า *จินตมณี* ฉบับพระโหราธิบดี ทำหน้าที่เป็นแบบเรียนที่ผสมภาษาราชการเข้ากับกลวิธีทางวรรณศิลป์ โดย “อักษรศัพท์” ถูกวางเคียงข้างหัวข้ออื่น เช่น อักษรวิธีและกฎเกณฑ์การประพันธ์ ซึ่งสะท้อนความพยายามสถาปนามาตรฐานภาษาไทยในระยะต้น (ธเนศ เวศร์ภาดา, 2543: 123-138)

กลวิธีการให้ความหมายใน “อักษรศัพท์”

ลักษณะสำคัญประการหนึ่งของ “อักษรศัพท์” ใน *จินตมณี* คือรูปแบบและวิธีการนิยามคำศัพท์ แม้จะเรียบง่ายในเชิงโครงสร้าง แต่สะท้อนวิถีคิดด้านภาษาอย่างเป็นระเบียบ และชี้ให้เห็นกระบวนการถ่ายทอดองค์ความรู้ในสังคมจารีตไทย กลวิธีในการให้นิยามสามารถจำแนกออกเป็นประเด็นสำคัญดังนี้

1. การใช้โครงสร้าง “ว่า...” เป็นหลักในการนิยาม

โครงสร้างหลักคือรูปแบบ “คำหนึ่ง ว่า ความหมาย” เช่น “ศัพท์ ว่าเสียง”, “พรรษ ว่าฝน”, “กรรม ว่าหู่”, “พะไทยโกรม ว่าแผ่นดิน” ลักษณะนี้แสดงการนิยามที่กระชับ ตรงไปตรงมา และจดจำได้ง่าย สอดคล้องกับการเรียนรู้ในระบบที่อาศัยการท่องจำและการถ่ายทอดด้วยมุขปาฐะ

2. การจัดกลุ่มคำตามเสียงหรือความหมาย

ผู้เรียบเรียงมีแบบแผนในการรวบรวมคำที่มีเสียงเดียวกันหรือมีความหมายใกล้เคียงไว้ต่อเนื่อง เช่น “พระบาท บาทพระสงฆ์ บาทเชือกคล้อง เงินบาท บาทอาวุธ อุบาทวะ วิบัติ นิยายนิบาท สิบระบาท...” (พระโหราธิบดี, 2485: 1) และ “อังกาส พระสงฆ์ เพชฆาฏ อาฆาฏ ผูกาคต พิฆาฏ...” (พระโหราธิบดี, 2485: 6) กลวิธีนี้ช่วยให้ผู้เรียนเข้าใจความสัมพันธ์ของเสียงและความหมายของคำอย่างเป็นธรรมชาติ แนวทางดังกล่าวยังพบใน *ไวยพจน์พิวิจารณ์* ซึ่งรวบรวมคำที่มีเสียงเดียวกันหรือใกล้เคียงไว้ในกลุ่มเดียว เช่น คำที่ออกเสียง “คัน” ได้แก่ ขอบคัน เกาที่คัน คันธกัจจ (ดู *ไวยพจน์พิวิจารณ์* ออไวพจน์พิวิจารณ์ที่ 23)

3. การจัดกลุ่มคำตามขอบเขตความหมาย

คำจำนวนหนึ่งถูกจัดกลุ่มตามขอบเขตความหมาย¹ โดยเฉพาะกลุ่มที่เกี่ยวข้องกับอำนาจและการปกครอง เช่น “...ภูบาล ภูเบศ ภูเบนทร ภูมณฑ ภูวนา ภูวไนย ภูวนารถ ภูเนตร ภูนัตไตรย ภูมีศวร ภูมินทร ภูบดี ภูดินทร ภูธร ภูตลา ธรารักษ์ ธรเศตรี นรินทร นเรนทร นเรศ นรัศ นราธิบดี นฤบดี นฤดินทร นฤบาล นฤเบนทร นฤเบศ นฤปนารถ จอมจักรี จอมราช จอมยศราชา จอมภพนารถ จอมโลกย จอมนารถ จอมภษัทร ปิ่นเกล้าชาติรี จุฬามณี จุมพล ธรนิศวร ราชา ราชี ราชัย ราช ราชัส ราเชนทร ท้าวไทรธนี ท้าวธรมิต ไทเศตรี ไทรธนี ธรารักษ์ ภษัทรธาธิราช สุรชาติ ชาติยวงษ ระพิพงษ สุริยวงษ สุริโยศตม มไหสุรศักดิ์ มหันตมทิตราชา...” (พระโหราธิบดี, 2485: 6-7) การคัดเลือกถ้อยคำเหล่านี้สะท้อนความสำคัญของอุดมการณ์ทางการเมืองและศาสนา พร้อมทั้งเผยให้เห็นว่าการนิยามคำทำหน้าที่ต่อกำหนดคุณค่าทางสังคมและวัฒนธรรมควบคู่กับการกำหนดความหมายเชิงภาษา

4. การเรียงคำโดยอาศัยความใกล้เคียงของเสียงและสัมผัส

คำจำนวนหนึ่งใน “อักษรศัพท์” ถูกจัดเรียงโดยคำนึงถึงความใกล้เคียงของเสียงและสัมผัส เช่น “อุคอาจ อาศน อาศนา เปนคนอาทมาตกล้าหาร อาตมาภาพแห่งกาย” (พระโหราธิบดี, 2485: 2) “เกรี โกรรี ว่ากลอง เเพรี เเวรี โพรรี ว่าศัตรู” (พระโหราธิบดี, 2485: 2) และ “มาศ ว่าทอง มารรค ว่าหนทาง” (พระโหราธิบดี, 2485: 3) การจัดเรียงคำลักษณะนี้สัมพันธ์กับกระบวนการเรียนรู้ในระบบการศึกษาสมัยโบราณซึ่งอาศัยการท่องจำและการถ่ายทอดด้วยมุขปาฐะ โดยเฉพาะการใช้ร้อยกรองเป็นสื่อการเรียนรู้ในระดับต้น ลักษณะดังกล่าวยังปรากฏใน *ไวพจน์พิจรรย์* ซึ่งรวบรวมคำที่มีเสียงใกล้เคียงกันไว้ในกลุ่มเดียวกัน เพื่อจัดระบบความสัมพันธ์ด้านเสียงควบคู่กับการให้ความหมาย

¹ ขอบเขตความหมาย (semantic field) หมายถึง ชุดคำหรือกลุ่มคำที่มีเนื้อหาหรือแนวคิดเกี่ยวเนื่องกัน แม้จะมีรูปคำหรือรากศัพท์ต่างกัน แต่สามารถจัดอยู่ในกลุ่มเดียวกันทางความหมาย.

5. การไม่ระบุชนิดคำอย่างเป็นทางการ

ใน “อักษรศัพท์” ยังไม่ปรากฏการระบุชนิดคำ (part of speech) ตามหลักไวยากรณ์อย่างเป็นทางการ เช่น “น.” “ก.” หรือ “ว.” ตามพจนานุกรมสมัยใหม่ การเรียนรู้จึงมุ่งให้ผู้ศึกษาทำความเข้าใจคำจากบริบทการใช้ มากกว่าการอาศัยการจัดจำแนกเชิงทฤษฎี ตัวอย่างของคำมักสัมพันธ์กับวรรณคดีและบทสวด ซึ่งเป็นพื้นที่การใช้จริงของภาษา

6. การใช้บริบทแฝงเป็นตัวช่วยในการเรียนรู้

ถ้อยคำหลายแห่งปรากฏในรูปวลีหรือข้อความที่สะท้อนการใช้จริง เช่น “เสด็จพระราชดำเนิน ด้วยช้างพระอินทร์ เสด็จด้วยม้าพระที่นั่ง เสด็จด้วยเรือที่นั่ง” (พระโหราธิบดี, 2485: 3) และ “ฆ่าซีพีตรให้ตาย ข้ามิให้ตาย” (พระโหราธิบดี, 2485: 4) การนิยามคำใน *อักษรศัพท์* แสดงถึงการเชื่อมโยงคำกับบริบทการใช้ในชีวิตจริง เปิดโอกาสให้ผู้เรียนเข้าใจภาษาในระดับวลีและข้อความควบคู่กับความหมายของคำ

7. ภาษาที่กระชับแต่แฝงนัยทางอำนาจและคุณธรรม

คำนิยามจำนวนหนึ่งมีลักษณะสั้น กระชับ แต่สะท้อนกรอบคิดทางศาสนาและศีลธรรม เช่น “บุญ”, “บาป”, “สุจริต”, “ศรัทธาทำบุญ” การคัดเลือกดังกล่าวสะท้อนการใช้ภาษาเพื่อกล่อมเกลாதองวัฒนธรรมและการจัดลำดับความสัมพันธ์เชิงอำนาจในสังคม

กลวิธีการให้ความหมายที่ปรากฏใน “อักษรศัพท์” ส่งอิทธิพลสู่พจนานุกรมยุคแรกอย่าง *อักษรวิธานศรีศัพท์* ซึ่งแสดงลักษณะการนิยามที่กระชับและตรงไปตรงมา เช่นกัน ตัวอย่างเช่น “แดดกล้า, คือแสงแดดที่ร้อนมากนั้น” (แบรดเลย์, 2514: 217) หรือ “พร่องไห, คือน้ำไม่เต็มไปถึงขอบปาก ต่ำกว่าขอบ” (แบรดเลย์, 2514: 477) ทั้งสองสะท้อนแนวโน้มของการใช้ภาษาที่เข้าใจง่าย เป็นรูปธรรม และสัมพันธ์กับการใช้จริงในชีวิตประจำวัน

“อักษรศัพท์” กับการเรียนรู้ภาษาในสมัยโบราณ

ระบบการศึกษาในสมัยกรุงศรีอยุธยาและต้นกรุงรัตนโกสินทร์มีศูนย์กลางอยู่ที่วัด ทำหน้าที่เป็นทั้งสถานศึกษา แหล่งสะสมองค์ความรู้ทางศาสนา และพื้นที่ฝึกอบรมเยาวชน โดยเฉพาะเด็กชายในระดับพื้นฐาน การเรียนรู้เริ่มต้นด้วยการฝึกอ่านและเขียน อักษรไทย ควบคู่กับการจดจำคำศัพท์ผ่านตำราแบบเรียน *จินตตามณี* ซึ่งมีบทบาทเป็นสื่อสำคัญในการนำผู้เรียนเข้าสู่การอ่านคัมภีร์ศาสนาและวรรณคดีอย่างเป็นระบบ

1. บทบาทของ “อักษรศัพท์” ในระบบการศึกษาในวัด

“อักษรศัพท์” ใน *จินตตามณี* ทำหน้าที่เป็นคลังคำที่จำเป็นต่อการอ่านตำราโบราณ และพระไตรปิฎก คำจำนวนมากมีรากศัพท์จากบาลีและสันสกฤต การทำความเข้าใจ ถ้อยคำเหล่านี้เปิดประตูสู่การเข้าถึงบทสวด คัมภีร์ศาสนา และวรรณคดีชั้นสูง วิธีการเรียนรู้เกิดขึ้นควบคู่กับการท่องจำและการใช้จริง โดยพระสงฆ์หรือครูผู้สอนอ่าน และอธิบายความหมาย เช่น คำว่า “โกปะ” หมายถึง “กำเรอบ” หรือ “สัญญาวิปลาส” หมายถึง “ความคิดที่ผิดพลาด” การเรียนรู้เช่นนี้ทำให้ผู้ศึกษาเข้าใจคำจากบริบท มิใช่จากนิยามเชิงนามธรรมเพียงอย่างเดียว งานของธเนศ เวศร์ภาดา (2543) อธิบายว่า “อักษรศัพท์” มีบทบาทที่ใกล้เคียงกรอบกำหนดการใช้คำในงานประพันธ์ และสะท้อนค่านิยมด้านภาษาและวรรณศิลป์ในระบอบวัฒนธรรมโบราณ

2. การศึกษาของชนชั้นนำในราชสำนักและความสำคัญของ “อักษรศัพท์”

ราชสำนักเป็นอีกศูนย์กลางของการศึกษา โดยเฉพาะสำหรับชนชั้นสูงและผู้เตรียมตนเข้าสู่ระบบราชการ “อักษรศัพท์” มีความสำคัญต่อการสร้างพื้นฐานทางภาษา ของขุนนาง เสมียน และผู้ปฏิบัติงานด้านเอกสาร กฎหมาย และพิธีการ คำราชาศัพท์ หรือคำศัพท์เฉพาะ เช่น “ชลมารค”, “สุพรรณภาชน”, “กราบถวายบังคม”, “พระโอสถยา”, “พระราชภณเฑียร” เป็นคำที่ใช้แพร่หลายทั้งในเอกสารและวรรณคดีราชสำนัก ความสามารถในการใช้คำเหล่านี้ถูกมองว่าเป็นทุนทางภาษา และยังเป็นเครื่องชี้วัดสถานะทางสังคม ผู้ที่จดจำและใช้ได้ถูกต้องได้รับการยอมรับว่าเป็นผู้มีความรู้และมีสิทธิในการปฏิบัติภารกิจสำคัญในราชสำนัก

3. รูปแบบการเรียนรู้: จากการท่องจำสู่การสืบทอดองค์ความรู้

วิธีการเรียนรู้ “อักษรศัพท” น่าจะดำเนินไปภายใต้กรอบการเรียนรู้แบบมุขปาฐะ อันเป็นลักษณะทั่วไปของการศึกษาภายในวัดและสำนักครูในสังคมไทยก่อนสมัยใหม่ โดยครูหรือพระสงฆ์อ่านนำ และให้ผู้เรียนท่องจำตาม ซึ่งช่วยเอื้อต่อการจดจำถ้อยคำ และลำดับศัพท์ เช่น “ศับท ว่าเสียง สำเนียงศับทวาจา...” (พระโหราธิบดี, 2485: 1) หรือ “ยาตรา ว่าไป ทรพยทายาทย ว่าพายใน มฤฎุบายาส เขาไกรลาสบรรพต...” (พระโหราธิบดี, 2485: 3) การท่องในลักษณะดังกล่าวทำให้ความรู้ดำรงอยู่และถ่ายทอดต่อเนื่องจากรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง

4. “อักษรศัพท” ในฐานะเครื่องมือกล่อมเกลாதงวัฒนธรรม

คำใน *อักษรศัพท* ทำหน้าที่เกินกว่าหน่วยสื่อสาร โดยสะท้อนโครงสร้างสังคม ความเชื่อ และอุดมคติ เช่น “อาตมา”, “สงฆบริณายก”, “ไตรโลกย”, “พรหมภักตร์”, “ภักดีปฏิบัติ”, “มหันตราชา”, “สามนตราชา”, และ “อนาราชภูรทั้งหลาย” ถ้อยคำเหล่านี้สัมพันธ์กับศักดิ์ศรี อำนาจ และลำดับชั้นทางศาสนาและการเมือง การเรียนรู้คำใน *อักษรศัพท* จึงเป็นกระบวนการเรียนรู้ภาษาในบริบทของระบบความหมาย และค่านิยมร่วมของสังคม ซึ่งสะท้อนระเบียบความคิดและโครงสร้างทางสังคมของยุคสมัยนั้น

งานวิจัยร่วมสมัยเสนอว่าการคัดเลือกคำใน “อักษรศัพท” เกี่ยวข้องกับระบบคัดกรองผู้เรียนในสังคม เด็กวัดได้รับการฝึกฝนถ้อยคำพื้นฐาน ขณะที่ชนชั้นขุนนางใช้ถ้อยคำที่ซับซ้อนจากบาลี สันสกฤต และราชาศัพท์เป็นทุนทางวัฒนธรรม การจดจำคำเหล่านี้เป็นเงื่อนไขของการเข้าสู่บทบาททางศาสนาและราชการ

5. งานศึกษาว่าด้วยระบบความหมายในอักษรศัพท

ในบรรดางานวิจัยร่วมสมัยที่ศึกษาลักษณะของ *อักษรศัพท* อย่างเป็นทางการเป็นระบบงานของ ศิระวิสิฐ กาวิละนันท์ (2558) มีคุณูปการสำคัญ ผู้วิจัยชี้ให้เห็นว่า *อักษรศัพท* ใน *จินตามณี* ฉบับพระโหราธิบดี มิได้เป็นเพียงคลังคำแปล แต่ทำหน้าที่จัดการความหมายของภาษาไทยอย่างเป็นระบบ ครอบคลุมทั้งเสียง โครงสร้างคำ และนัยเชิงสังคม

ศิระวัตรวิเคราะห์คำกลุ่มที่เกี่ยวกับกษัตริย์และการปกครอง เช่น *นฤปติ, ภูปตินทร์, นเรนทร, ราชาธิราช* พบว่ามีการสร้างคำที่สะท้อนสายสัมพันธ์ระหว่างภาษาวัฒนธรรม และโครงสร้างอำนาจ โดยผสมคำจากบาลี-สันสกฤตกับคำไทย แล้วจัดวางให้สอดคล้องกับโลกทัศน์เชิงศักดิ์นา กลวิธีนี้เผยให้เห็นว่าการจัดคำมิใช่เพียงการนิยาม แต่เป็นการยืนยันสถานะของผู้ปกครองในฐานะศูนย์กลางของภาษาและอำนาจ

ในเชิงภาษาศาสตร์ งานวิจัยยังจำแนกกลวิธีการนิยามออกเป็นหลายลักษณะ เช่น การแปรเสียงคำเดิมให้เป็นคำไทย (*สุระ + ชาติ* → *สุรชาติ*), การให้ความหมายใหม่ในบริบทไทย และการใช้คำอธิบายแบบคู่ขนาน เช่น “ราชา” = “จอมกษัตริย์” ทั้งหมดนี้สะท้อนการใช้ถ้อยคำเพื่อสร้างความศักดิ์สิทธิ์และความชอบธรรมของอำนาจรัฐ

กล่าวโดยสรุป งานศึกษาของศิระวัตรชี้ให้เห็นบทบาทของ *อักษรศัพท์* ในฐานะกลไกในการออกแบบโลกทัศน์ทางภาษา และสะท้อนให้เห็นว่าพจนานุกรมในความหมายเชิงจารีตมีบทบาทในการกล่อมเกลாதองวัฒนธรรมและการเมืองของสังคมไทยโบราณ

เมื่อเปรียบเทียบกับตำราอื่นที่มุ่งจัดระเบียบภาษาไทย เช่น *ไวยากรณ์พิวิจารณ์* จะเห็นความแตกต่างของแนวคิดอย่างเด่นชัด *ไวยากรณ์พิวิจารณ์* พัฒนาวีธีจัดกลุ่มคำโดยเน้นเสียงพ้องและจังหวะถ้อยคำ จัดคำที่มีเสียงเดียวกันหรือใกล้เคียงให้อยู่ในกลุ่มเดียวกัน เช่น คำที่ออกเสียงว่า “คัน” ได้แก่ *ขอบคัน, เกาที่คัน, คันธกัจจ* เป็นต้น ในทางตรงกันข้าม *อักษรศัพท์* ใน *จินตามณี* ให้ความสำคัญกับศัพท์ที่เกี่ยวกับวรรณคดี คำราชาศัพท์ และคำทางศาสนา เพื่อสนับสนุนการเรียนรู้ภาษาเขียนและวรรณกรรมระดับต้น กลวิธีของทั้งสองตำราจึงสะท้อนแนวคิดในการจัดระเบียบคำที่แตกต่างกัน โดย *อักษรศัพท์* มุ่งสื่อสารโลกทัศน์เชิงวัฒนธรรม ส่วน *ไวยากรณ์พิวิจารณ์* ใช้ระบบเสียงเป็นหลักในการจัดวางถ้อยคำให้สอดคล้องกับสนิมวรรณศิลป์

“อักษรศัพท์” ในฐานะรากของพจนานุกรมไทย

คำว่า “พจนานุกรม” ยังไม่ปรากฏในยุค *จินตามณี* โครงสร้าง “อักษรศัพท์” จึงมิได้เรียงตามลำดับอักษรและยังไม่ปรากฏการระบุชนิดคำอย่างเป็นทางการ แก่นคิด

เรื่องการจัดกลุ่มคำ การอธิบายความหมาย และการรักษาศัพท์ในกระบวนการเรียนรู้ กลับทำหน้าที่วางรากฐานให้แก่แนวคิดการรวบรวมและกำหนดมาตรฐานคำในภาษาไทย สืบมา งานของ ศุภชัย ตั๊วะวิชัย (2561) เสนอการแบ่งตำราว่าด้วยความหมายออกเป็น สองยุค คือก่อนและหลังการรับอิทธิพลภาษาศาสตร์ กลุ่มแรก ได้แก่แบบเรียนอย่าง *จินตามณี* และ *ไวพจน์พิचारณ์* ที่ใช้เสียงและกลุ่มความหมายเป็นเกณฑ์ กำกับการอธิบาย ด้วยโครงสร้าง “...ว่า...” และไม่จำแนกชนิดคำ ลักษณะนี้สะท้อน “อักษรศัพท์” ที่เน้น การท่องจำ ถ่ายทอด และการกล่อมเกลารากศัพท์ในกรอบวัฒนธรรมและอำนาจสังคมไทย

ในทำนองเดียวกัน งานของ ธนโชติ เกียรติณภัทร (2565) ว่าด้วย “กลอักษร” ใน *ปทานุกรม*² ซึ่งจำแนกกลอักษรออกเป็น 8 ชนิด³ แสดงให้เห็นลักษณะการจัดหมวดหมู่ ความรู้ทางภาษาและการถ่ายทอดแบบแผนการเรียนรู้ผ่านสูตร คำกลอน และตัวอย่าง เชนแบบเรียน อันสะท้อนการสืบทอดองค์ความรู้จากตำราภาษาในระบบการศึกษาไทย ก่อนสมัยใหม่ ผู้แต่ง ปทานุกรม ยังระบุว่ากรเรียนกลอักษรถือเป็นวิชาชั้นสูงสำหรับ กุลบุตร “ผู้ดี” ดังความว่า

เรว่าไว้ให้เห็นเปนฉบับ

เปนสำรองของคู่กับผู้ดี

ไว้สำหรับกุมารชาวยุชโยศรี

พวกกระเลเหล่าไพร่ไม่คู่ควร

(กรมศิลปากร, 2564: 54)

² “ปทานุกรม” เป็นชื่อหนังสือแบบเรียนที่แต่งขึ้นเมื่อพุทธศักราช 2400 ในสมัยรัชกาลที่ 4 สันนิษฐานว่า ผู้แต่งคือพระปิฎกโกศล (อ่วม) วัดราชบูรณะ เรียบเรียงเป็นกลอนสุภาพขยายจากแบบเรียนประถมมาลา ของพระเทพโมลี (ฟัง) วัดราชบูรณะ เนื้อหาเป็นการอธิบายคำในมาตราตัวสะกดต่าง ๆ ตั้งแต่แม่ ก กา จนถึง แม่เกย แต่ละมาตราแทรกคำอธิบายเรื่องหลักภาษา การใช้เครื่องหมาย การแต่งคำประพันธ์ รวมถึงกลอักษร แบบต่าง ๆ และตอนท้ายกล่าวถึงการศึกษาภาษาบาลี.

³ กลอักษรที่ปรากฏในปทานุกรมทั้ง 8 ชนิด ได้แก่ 1. กลอักษรวิณนสังขยา 2. กลอักษรไทยหลง 3. กลอักษรไทยนับ 4. กลอักษรฤทธิษีแปลงสาร 5. กลอักษรเลข 6. กลอักษรฝนแสนห้า 7. กลอักษรล้วน และ 8. กลอักษรศัพท์.

ลักษณะดังกล่าวสอดคล้องกับแนวคิดในเพลงยาวพระราชปรารภในรัชกาลที่ 3 (ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน, 2554: 256) ซึ่งกล่าวถึงการฝึกวิชาอาลักษณ์และกลบทในฐานะความรู้เฉพาะทางของชนชั้นนำ กระบวนการเหล่านี้ชี้ให้เห็นว่าตำราและพจนานุกรมในแต่ละยุคทำหน้าที่มากกว่าการรวบรวมศัพท์ หากยังเป็นเครื่องมือที่กำหนดกรอบการเรียนรู้ทางภาษาและสถานะของความรู้ภายในโครงสร้างสังคม

เพื่อต่อยอดให้เห็นภาพรวมของการพัฒนาอภิธานศัพท์และพจนานุกรมไทยจากจารึกสู่ความเป็นระบบสมัยใหม่ จึงสามารถสรุปสายวิวัฒนาการของงานประเภทนี้ได้ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 1 สรุปสายวิวัฒนาการจากอักษรศัพท์สู่พจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน

แหล่ง	เกณฑ์การ จัดเรียง	รูปแบบ นิยาม	การระบุ ชนิดคำ	ขอบเขต ศัพท์	บริบท การใช้	บทบาทเชิง วาทกรรม และอำนาจ
อักษรศัพท์	จัดตามเสียงหรือความหมายที่ใกล้เคียง	ใช้โครงสร้าง “คำหนึ่งว่า ความหมาย”; สั้น กระชับ	ไม่ระบุชนิดคำ	ราชาศัพท์ ศัพท์ศาสนา คำวรรณคดี	โรงเรียนวัด และราชสำนัก	กำหนดมาตรฐานภาษาเบื้องต้น สร้างจิตสำนึกภาษาเขียน
คำลัษณีย์	ไม่เรียงตามอักษรอิงบริบทวรรณคดี	คำแปลสั้นตรงความหมาย	ไม่ปรากฏการระบุชนิดคำอย่างชัดเจน	ศัพท์วรรณคดี ศัพท์บาลี-สันสกฤต	ราชสำนัก วงวิชาการ	อภิธานศัพท์เชิงจารีต อธิบายคำตามต้นฉบับวรรณคดี
อักษรนิติ	เรียงตามหัวข้ออักษรวิธีและชนิดคำ	อธิบายกฎพร้อมตัวอย่าง	จำแนก 6 ประเภทชัดเจน	ศัพท์พื้นฐานเพื่อการเรียน	โรงเรียนสามัญศึกษา (ต้นรัชกาลที่ 4 เป็นต้นไป)	กำหนดรหัสกลางอักษรวิธีและไวยากรณ์ปูทางสู่พจนานุกรมสมัยใหม่

แหล่ง	เกณฑ์ การ จัดเรียง	รูปแบบ นิยาม	การระบุ ชนิดคำ	ขอบเขต ศัพท์	บริบท การใช้	บทบาทเชิง วาทกรรม และอำนาจ
อักษร- ภิกษานศรับท์	เรียงตาม อักษร ก-ฮ อย่างเป็น ระบบ	นิยามเป็น ประโยคสั้น ใช้ภาษาไทย ตรงไปตรงมา	มีการระบุ ชนิดคำ	ศัพท์สามัญ วรรณคดี ศัพท์วิชาชีพ ศัพท์ศาสนา	การศึกษา และ ราชการ	กำหนด มาตรฐาน ภาษาไทย ในระดับรัฐ และสังคม
ปทานุกรม	เรียงตาม ลำดับ พยัญชนะ ไทย	นิยามสั้น ชัดเจน พร้อมการอ่าน	เริ่มระบุ ชนิดคำ	ศัพท์ทั่วไป และศัพท์ ราชการ	โรงเรียน สามัญ ศึกษา	สะพาน จากจารีต สู่โครงสร้าง พจนานุกรม สมัยใหม่
พจนานุกรม ราชบัณฑิตย- สถาน	เรียงตาม อักษร พร้อม การอ้างอิง	นิยาม กระชับ เข้าใจง่าย	ระบุชนิด คำอย่าง ชัดเจน	ศัพท์ มาตรฐาน ของรัฐ	การศึกษา สื่อ สิ่งพิมพ์	สถาบัน นิยาม ความหมาย อย่างเป็น ทางการของ ภาษาไทย
แบบเรียน และอภิธาน ศัพท์ร่วมสมัย /สืบเนื่อง	อิง จินตตามณ์ และการ จำแนก เชิงหมวด	นิยามแบบ ร้อยแก้ว และร้อยกรอง	ยังไม่เน้น ชนิดคำ	อักษรศัพท์ ศัพท์เฉพาะ ศัพท์วรรณคดี	โรงเรียน วัด และ สามัญ ศึกษา	ขยายและ สืบทอดขอบ อักษรศัพท์ ในระบบ การศึกษาไทย

หมายเหตุ:

นอกจาก *จินตตามณี* แล้ว แบบเรียนไทยโบราณยังมีการนำเสนอ “อักษรศัพท์” ในลักษณะใกล้เคียงกันอีกหลายเล่ม เช่น *ประถมมาลา* ของพระเทพโมลี (พืง) และ *ปทานุกรม* ของพระปิฎกโกศล (อ่วม) ซึ่งนำเสนออักษรศัพท์ในรูปแบบร้อยกรอง ขณะเดียวกัน *จินตตามณี* ฉบับหมอบรัดเลย์ได้ขยายการจัดหมวดอักษรศัพท์ออกเป็นกลุ่มต่าง ๆ เช่น สรรพนาม คำสำหรับเจ้านาย และคำยืมจากภาษาต่าง ๆ สะท้อนพัฒนาการของการจัดระเบียบคำศัพท์ในแบบเรียนไทยก่อนสมัยใหม่ สำหรับพจนานุกรมก่อนหน้า *อักษรวชิรานุกรมศัพท์* ที่ปรากฏหลักฐานชัดเจน คือ *พจนานุกรมไทย-ไทย* ของ J. Carwell และ J.H. Chandler โดยไม่นับรวมพจนานุกรมที่นิยามความหมายเป็นภาษาอื่น

ตารางที่ 1 แสดงให้เห็นโครงสร้างร่วมของงานประเภทอักษรวชิรานุกรมศัพท์ และพจนานุกรมไทยในระยะยาว ทั้งในด้านเกณฑ์การจัดเรียง รูปแบบนิยาม ขอบเขตศัพท์ บริบทการใช้ และบทบาททางสังคมของภาษา เมื่อพิจารณาตามแกนดังกล่าว จึงสามารถแจกแจงประเด็นวิเคราะห์ของ “อักษรศัพท์” ได้ดังต่อไปนี้

ประเด็นวิเคราะห์จากตารางที่ 1

1. การจัดระบบคำ: จากเสียงสู่กลุ่มความหมาย

“อักษรศัพท์” จัดเรียงคำตามเสียง ความใกล้เคียงของเสียง หรือความสัมพันธ์เชิงความหมาย เช่นกลุ่ม “พระบาท บาทร บาท บาด อุบาทวะ...” กลวิธีดังกล่าวสะท้อนการเรียนรู้แบบองค์รวม ผ่านความสัมพันธ์ของเสียงและความหมาย ในเชิงภาษาศาสตร์ร่วมสมัย แนวทางนี้สอดคล้องกับ “ขอบเขตความหมาย” (semantic field) เช่น กลุ่มคำด้านการปกครอง ศาสนา หรือวิทยาศาสตร์ อาทิ “อริ ปรปักษ์”, “ชินนราช ธรรมราช สัมพุทธโธ”, “มุนี ภูริปริชา บัณฑิต นักปราชญ์” ซึ่งสะท้อนระบบคิดเฉพาะของสังคมไทยโบราณ

2. ลักษณะนิยามที่กระชับและชัดเจน

คำนิยามใน “อักษรศัพท์” สั้น กระชับ และตรงไปตรงมา เช่น “กรรณ ว่าหู”, “ศับท ว่าเสียง”, “สกล ว่าทั้งปวง” ตรงตามเป้าหมายการเรียนรู้ในวัดและราชสำนัก

ที่เน้นการจดจำและการใช้งาน มากกว่าการวิเคราะห์เชิงทฤษฎี ลักษณะนี้ยังปรากฏต่อเนื่องในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานยุคต้น โดยเฉพาะฉบับ พ.ศ. 2493 ที่ให้นิยามรัดกุม เข้าใจง่าย และใน *อักษรวิธานศรียต์* ของหมอบรัดเลย์ซึ่งใช้จำนวนอธิบายตรงประเด็น ใกล้เคียงกับโครงสร้าง “...ว่า...” ของ *จินตมณีนี*

3. การรักษาศัพท์เฉพาะและมรดกวัฒนธรรมผ่านภาษา

“อักษรศัพท์” ทำหน้าที่อนุรักษ์ศัพท์สำคัญทางวัฒนธรรม เช่น ราชาศัพท์ ศัพท์ทางศาสนา และคำสะท้อนจักรวาลทัศน์แบบไทย เช่น “นิพพาน”, “ไตรภพ”, “ภูผดินทร์”, “มหาบุรุษ” การเก็บรักษาศัพท์เหล่านี้ช่วยลดความเสี่ยงของการสูญเสียศัพท์ (lexical loss) ในระบบภาษา และธำรงภูมิปัญญาสังคมไว้ในโครงสร้างการเรียนรู้ แนวโน้มดังกล่าวสืบเนื่องสู่ *อักษรวิธานศรียต์* และตำราประพันธ์ศาสตร์ที่ประมวลแบบแผนภาษาและธรรมเนียมเชิงวรรณศิลป์ของแต่ละยุค (ธเนศ เวศร์ภาดา, 2543: 278)

4. การสืบทอดแนวคิดสู่พจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน

เมื่อแนวคิดการจัดกลุ่มคำและการให้นิยามในลักษณะ “อักษรศัพท์” ปรากฏใน *จินตมณีนี* และ *คำฤกษ์* การพัฒนาสู่ระดับสถาบันเริ่มจริงจังจรัสวรัชกาลที่ 6 และปรากฏเป็นพจนานุกรมในความหมายสมัยใหม่ (dictionary) เช่น ฉบับ พ.ศ. 2493 และ 2525 เป็นต้น รูปแบบการจัดเรียงตามลำดับอักษรและการระบุชนิดคำมีความเป็นระบบมากขึ้น ขณะเดียวกัน หลักการนิยามที่กระชับ การคัดเลือกคำสำคัญ และการยึดโยงบริบทวรรณกรรมยังคงสะท้อนอิทธิพลของ “อักษรศัพท์”

5. คำฤกษ์: รากฐานของอภิธานศัพท์และพจนานุกรมไทยในราชสำนัก

คำฤกษ์ พระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ร่วมกับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดชาดิศร และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงภูวเนตรนรินทรฤทธิ์ สันนิษฐานว่าจัดทำระหว่าง พ.ศ. 2374–2377 ในสมัยรัชกาลที่ 3 มีจุดมุ่งหมายเพื่ออธิบายศัพท์ในวรรณคดี พระไตรปิฎก และเอกสารโบราณ ให้ผู้ศึกษาใช้งานได้จริง ลักษณะเด่นคือคำแปลสั้นชัดเจน เช่น “กระสิ ว่า โทษ”, “ทรงอิงว่า ถือตัว”, “วินาศ ว่า ฉิบหาย” ไม่เรียงตามลำดับอักษร แต่รักษาบริบทของคำ

ในด้านฉบับจริง การพิมพ์ ร.ศ. 124 (2448) ระบุชี้ว่า “...คล้ายกันกับอักษรศัพท์...” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส และคณะ, 2533: 3) ตำราเล่มนี้ จึงทำหน้าที่เป็น “อักษรศัพท์เชิงจารีต” ที่อธิบายถ้อยคำในวรรณคดีโดยยึดโยงศีลธรรม พิธีกรรม และรสนิยมภาษา

6. วิวัฒนาการองค์ความรู้ทางภาษา: จากอักษรศัพท์และไวยากรณ์พิจารณา สู่พจนานุกรม สมัยใหม่ในระบบราชการ

พัฒนาการของงานอักษรศัพท์และพจนานุกรมไทยดำเนินต่อเนื่องจากรากฐาน จารีตที่ผูกพันกับวรรณคดี ศาสนา และวัฒนธรรม ก่อนจะก่อรูปเป็นโครงสร้างที่มีระบบ มากขึ้นในสมัยใหม่ และได้รับการจัดวางเป็นมาตรฐานภายใต้ระบบราชการ การศึกษา ในหัวข้อนี้มุ่งอธิบายเส้นทางขององค์ความรู้ทางภาษา ตั้งแต่การจัดกลุ่มคำใน *อักษรศัพท์* และตำราที่ใกล้เคียง ไปจนถึงการจัดทำพจนานุกรมสมัยใหม่ในระบบราชการ ซึ่งเรียงตาม ลำดับอักษรและยึดหลักภาษาศาสตร์อย่างเป็นระบบ

6.1 อักษรศัพท์ ไวยากรณ์พิจารณา และคำฤกษ์: ต้นธารของอักษรศัพท์แบบจารีต ก่อนการรับแนวคิดภาษาศาสตร์ตะวันตก การจัดการความรู้ด้านถ้อยคำ ตั้งอยู่บนจารีต วรรณกรรม และบริบทศาสนา เอกสารสำคัญที่ทำหน้าที่เสมือน “อักษรศัพท์ แบบจารีต” ได้แก่ *อักษรศัพท์* ใน *จินตมณี*, *ไวยากรณ์พิจารณา* ของพระยาศรีสุนทรโวหาร และ *คำฤกษ์* พระนิพนธ์ของพระบรมวงศ์ช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ตำราเหล่านี้ใช้หลัก จัดกลุ่มคำตามเสียง ความหมาย และบริบท มิได้อิงตามลำดับอักษร

กลุ่มคำใน *อักษรศัพท์* เน้นศัพท์จากศาสนา ราชสำนัก และจารีต ส่วน *ไวยากรณ์พิจารณา* โดดเด่นด้านการวางคำตามเสียงพ้องและจังหวะสัมผัส อันสะท้อนอุดมคติ ทางสังคม เช่น กลุ่มคำว่าด้วยกษัตริย์ ศีลธรรม และศาสนา ขณะที่ *คำฤกษ์* รวบรวมศัพท์ จากวรรณคดี ภาษาโบราณ และบาลี-สันสกฤต พร้อมคำแปลสั้นและชัดเจน

ลักษณะร่วมของตำรากลุ่มนี้ คือการกำหนดกรอบความหมายที่เชื่อมโยง กับจารีต ศีลธรรม และอำนาจรัฐ ภาษาได้รับการวางให้เป็นทั้งสื่อการสื่อสาร ระเบียบ

ความรู้ และแบบแผนการใช้ที่สอดคล้องกับโลกทัศน์ไทยดั้งเดิม ตำราเหล่านี้จึงทำหน้าที่เป็นรากฐานของการก่อรูปอภิธานศัพท์ไทยในเวลาต่อมา

6.2 ปทานุกรม: สะพานเชื่อมจากจารีตสู่โครงสร้างพจนานุกรมสมัยใหม่

ปทานุกรม (กรมตำรา กระทรวงธรรมการ, 2470) เป็นตำราสำคัญที่ทำหน้าที่เชื่อมระหว่างแบบแผนการจัดกลุ่มคำเชิงจารีตอย่าง *อักษรศัพท์* และ *คำฤษฏี* เข้ากับโครงสร้างพจนานุกรมสมัยใหม่ จุดเด่นของตำราเล่มนี้คือการจัดเรียงคำตามลำดับพยัญชนะไทยซึ่งทำให้การค้นหาศัพท์มีระบบระเบียบชัดเจนกว่าการจัดตามเสียงหรือความหมายแบบเดิม

ลักษณะการนิยามยังคงความกระชับแบบจารีต แต่มีความเป็นระบบและเป็นวิชาการมากขึ้น โดยมีการระบุชนิดคำอย่างเป็นทางการ เช่น “น.” สำหรับนาม หรือ “ก.” สำหรับกริยา นอกจากนี้ยังมีการให้ตัวอย่างประกอบที่สะท้อนการใช้จริงทั้งในชีวิตประจำวันและในเอกสารราชการ ตัวอย่างเช่น “ราชमारค [ราชชะมาก] ส. น. ทางหลวง; ทำนองหรือพิธีของพระเจ้าแผ่นดิน; ทางใหญ่” หรือ “กะต๊อบ น. โรงเตี้ยๆ.” และ “มโนรถ น. ความหวัง ความประสงค์.”

ในเชิงบทบาท *ปทานุกรม* แสดงถึงการเปลี่ยนผ่านจากระบบการจัดถ้อยคำในบริบทวัดและวรรณคดี ไปสู่การจัดถ้อยคำที่สอดคล้องกับระบบการศึกษาและกลไกรัฐสมัยใหม่ ตำราเล่มนี้จึงมีสถานะเป็นจุดรอยต่อระหว่างจารีตการจัดถ้อยคำกับโครงสร้างพจนานุกรมสมัยใหม่ โดยยังคงลักษณะของภาษาจารีตควบคู่กับการกำหนดมาตรฐานเชิงวิชาการ (กรมตำรา กระทรวงธรรมการ, 2470)

6.3 อักษรนิติ: แบบเรียนเปลี่ยนผ่านสู่ระบบสามัญศึกษา

อักษรนิติ ของพระอมราภริภักขิต ในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นแบบเรียนที่กำหนดรหัสกลางของภาษาเขียนสำหรับการศึกษาในระดับสามัญ โครงสร้างของตำราเล่มนี้ครอบคลุมตั้งแต่พยัญชนะ สระ วรรณยุกต์ ไปจนถึงการจำแนกชนิดคำ 6 ประเภท ได้แก่ นาม กริยา วิเศษณ์ สรรพนาม บุพบท และนิพจน์ การจัดหมวดหมู่เช่นนี้สะท้อนการรับอิทธิพลจากแนวคิดภาษาศาสตร์ตะวันตก แต่ยังคงรักษากรอบจารีตไทยไว้เป็นพื้นฐาน

เนื้อหาของ *อักษรนิติ* มุ่งควบคุมการใช้เสียงและอักษรวิธีอย่างละเอียด เช่น การกำหนดการใช้ ศ ษ ส ให้สอดคล้องกับหลักมาตรา การจัดกลุ่มคำตามแม่กก แม่กข แม่กค และการอธิบายคำบาลี-สันสกฤต ตำราเล่มนี้ทำหน้าที่เป็นคู่มือการเรียนการสอนในห้องเรียน พร้อมทั้งวางรากฐานของการจัดระบบภาษาไทยในฐานะมาตรฐานกลางสำหรับการศึกษา

อิทธิพลของ *อักษรนิติ* ขยายไปสู่การพัฒนาพจนานุกรมและตำราภาษาไทยรุ่นต่อมา โดยเฉพาะ *พจนานุกรม* และพจนานุกรมราชการยุคแรกที่รับเอาโครงสร้างการจำแนกชนิดคำและแนวทางควบคุมอักษรวิธีมาใช้ ตำราเล่มนี้จึงเป็นหลักหมายสำคัญของการเปลี่ยนผ่านจากการเรียนรู้ภาษาตามจารีตวัดและราชสำนัก ไปสู่ระบบสามัญศึกษาที่สอดคล้องกับระเบียบการศึกษาสมัยใหม่ (พระอมรรักษ์ขิต, 2485)

6.4 อักษรวิธานศร်บท: พจนานุกรมสมัยใหม่ฉบับบุกเบิก

อักษรวิธานศร်บท (พ.ศ. 2416) โดย ดร.แดน ปิซ แบรดเลย์ ร่วมกับอาจารย์ทัดและนายเมือง เป็นพจนานุกรมไทยที่จัดเรียงตามอักษร ก-ฮ อย่างเป็นระบบเล่มนี้ทำหน้าที่เป็นมาตรฐานอ้างอิงด้านภาษาไทยในระยะแรกของสังคมสมัยใหม่ครอบคลุมถ้อยคำจากชีวิตประจำวัน วรรณคดี ศาสนา และศัพท์วิชาชีพ เพื่อรองรับทั้งการศึกษา งานหนังสือพิมพ์ และงานราชการ

วิธินิยามใช้ร้อยแก้วไทยที่กระชับ ชี้ความหมายตรงประเด็นและจับต้องได้ ตัวอย่างเช่น “แดดกล้า, คือแสงแดดที่ร้อนมากนั้น” และ “พร่องโท, คือน้ำไม่เต็มโหถึงขอบปาก ต่ำกว่าขอบ” ซึ่งสะท้อนแนวทาง “นิยามเป็นประโยคสั้น เข้าใจง่าย” ที่สอดคล้องกับรากแบบเรียนจารีต แต่ยกระดับด้วยการเรียงหัวข้อตามลำดับอักษรเพื่อการสืบค้นที่เป็นระบบ (แบรดเลย์, 2514: 217, 477)

อิทธิพลของ *อักษรวิธานศร်บท* ปรากฏชัดในพจนานุกรมไทยยุคถัดมา โดยเฉพาะการยึดโครงสร้างเรียงอักษรและการนำเสนอนิยามที่กะทัดรัด ตำราเล่มนี้ได้รับการตีพิมพ์ซ้ำโดยองค์การคำคุณศัพท์ใน พ.ศ. 2514 และยังใช้เป็นหลักฐานทาง

ประวัติศาสตร์ของมาตรฐานภาษาไทยในสนามการศึกษาและการสื่อสารสาธารณะ มาจนถึงปัจจุบัน (แบรดเลย์, 2514)

6.5 จากถ้อยคำถึงโครงสร้าง: วิวัฒนาการแนวคิดพจนานุกรมไทย

พัฒนาการของการทำพจนานุกรมไทยสะท้อนการเคลื่อนจากการจัดการระดับ “ถ้อยคำ” สู่การออกแบบเชิง “โครงสร้าง” ช่วงแรกเริ่มด้วย *อักษรศัพท์* และ *ไวยากรณ์พิจารณา* ที่มุ่งรักษาศัพท์จารีต ศาสนา และราชสำนัก โดยอาศัยการจัดกลุ่มตามเสียง ความหมาย และสัมผัสเชิงกวีนิพนธ์ ต่อมา *อักษรนิติ* ในสมัยรัชกาลที่ 4 กำหนดรหัสกลางของภาษาเพื่อใช้ในการศึกษาและสังคม ขณะที่ *ปทานุกรม* ของกรมตำรวจ (พ.ศ. 2470) ก้าวสู่การเรียงลำดับพยัญชนะและการระบุชนิดคำอย่างเป็นระบบ

ร่องรอยพัฒนาการดังกล่าวปรากฏชัดในหลักฐานปฐมภูมิ อาทิ *Dictionary of the Siamese Language* ของ Pallegoix (1854) ซึ่งเป็นพจนานุกรมสี่ภาษา (ไทย-ละติน-ฝรั่งเศส-อังกฤษ) ตีพิมพ์ที่กรุงปารีส และ *อักษรภิธานศัพท์* หรือ *Dictionary of the Siamese Language* (Bradley 1873)⁴ ที่ถือเป็นฉบับพิมพ์เล่มแรกซึ่งนิยามคำโดยอาศัยนักปราชญ์สยามภายใต้การกำกับของมิชชันนารีอเมริกัน ทั้งสองเล่มสะท้อนการเปลี่ยนผ่านจากการเรียนรู้ภาษาในวงจำกัดไปสู่ความพยายามสร้างมาตรฐานระดับชาติ นอกจากนี้ยังมีผลงานของ Caswell (1846;2001) และ McFarland (1865; 1944) ที่แสดงบทบาทของมิชชันนารีตะวันตกในสยามคริสต์ศตวรรษที่ 19 อันเป็นช่วงเวลาสำคัญแห่งการแลกเปลี่ยนองค์ความรู้ด้านภาษา วรรณคดี และวัฒนธรรม

จุดหมายปลายทางของพัฒนาการนี้อยู่ที่ *อักษรภิธานศัพท์* และ *พจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน* ซึ่งได้สถาปนามาตรฐานด้านโครงสร้าง นิยาม และขอบเขตของคำในภาษาไทยอย่างชัดเจน พจนานุกรมทำหน้าที่มิใช่เพียงคลังคำ แต่เป็นสถาบันทางวิชาการที่กำหนดว่า “คำใด” และ “ความหมายใด” ควรได้รับการยอมรับในฐานะองค์ความรู้ร่วมของสังคมไทย

⁴ องค์การค้าของคุรุสภาพิมพ์ซ้ำจากฉบับ พ.ศ. 2416 เมื่อ พ.ศ. 2514.

บทสรุป

“อักษรศัพท” ใน *จินตตามณี* ทำหน้าที่จัดระเบียบภาษา ถ่ายทอดความรู้ และหล่อหลอมจิตสำนึกของผู้เรียนในสังคมไทยโบราณ การเลือกสรรคำ การให้นิยาม และการเรียนรู้ผ่านการท่องจำในระบบวัดและราชสำนักสะท้อนบทบาทของตำราในฐานะกลไกกำหนดมาตรฐานภาษาและความรู้

กลวิธีการจัดกลุ่มคำตามเสียง ความหมาย และบริบททางวัฒนธรรม ทำให้ “อักษรศัพท” เป็นรากฐานของการทำอภิธานศัพท์ไทย และสืบทอดแนวคิดสู่พจนานุกรมยุคแรก เช่น *อักษรวิธานศรึบท์* และ *ปทานุกรม* ก่อนจะพัฒนาเป็น *พจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน* ในฐานะมาตรฐานภาษาของรัฐ

พจนานุกรมในสมัยใหม่ไม่เพียงเป็นคลังคำและเครื่องมือทางวิชาการ แต่ยังเป็นสถาบันที่นิยามความหมาย กำหนดอัตลักษณ์ชาติ และสร้างเส้นแบ่งระหว่างภาษาไทยมาตรฐานกับถ้อยคำท้องถิ่น การพัฒนาพจนานุกรมไทยจาก *อักษรศัพท* จึงสะท้อนพลวัตของภาษาในฐานะทั้งความรู้และอำนาจที่สถาปนาอัตลักษณ์ร่วมของสังคมไทย

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

- กรมตำรา กระทรวงธรรมการ. (2470). **ปทานุกรม**. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรมตำรา.
กรมศิลปากร. (2560). **จินตตามณีฉบับสมเด็จพระปรมาณุกษิต**. สำนักวรรณกรรมและ
ประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- กรมศิลปากร. (2564). **ปทานุกรมและอักขรนิติ (แบบเรียนไทยสมัยรัชกาลที่ 4)**.
กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.
- จุลทัศน์ พยาฆรานนท์. “การศึกษาในวัด.” **สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคกลาง เล่ม 1**.
กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์, 2542:
341–346.
- ธนโชติ เกียรติธมภ์. (2565). กลอักษร: ความเชื่อมโยงจากหนังสือแบบเรียนภาษาไทย
สมัยรัชกาลที่ 4 เรื่อง ปทานุกรม และแบบเรียนภาษาไทยต้นแบบ. **ตำรงวิชาการ**,
21, 2: 265–296.
- ธเนศ เวศร์ภาดา. (2543). “การศึกษาวิเคราะห์ตำราประพันธ์ศาสตร์ไทยในอดีต:
แนวทางและกลวิธีการสร้างมาตรฐานภาษา.” **วิทยานิพนธ์ปริญญาโท** บัณฑิต
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- แบรดเลย์, แดน บีช. (2514). **อักขรภิธานศัพท์**. (พิมพ์ซ้ำจากฉบับ พ.ศ. 2416).
องค์การค้าของคุรุสภา.
- ปรมาณุกษิตชิโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ, เดชาติศร, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยา, และ ภูวนตรนรินทรฤทธิ, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวง. (2533).
คำถุขุฎิ. โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**. (2554). พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

- พระโหราธิบดี. (2485). **จินตามณี เล่ม 1-2 พร้อมด้วยคำเล่าเรื่องจินตามณีต่อท้าย.**
โรงพิมพ์พระจันทร์.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2552). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม.**
โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย.
- พระอมรภักชิต. (2485). **อักษรนิติ แบบเรียนหนังสือไทย.** โรงพิมพ์อำนวยการศิลป์.
- มานิตา ศรีสีตานนท์. (2559). “พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน กับพลวัตความหมาย
ชาติ-ศาสน์-กษัตริย์ ในสังคมไทย.” วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขา
มานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2502). **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2493.**
พิมพ์ครั้งที่ 3 แก้ไข. ราชบัณฑิตยสถาน.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2525). **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525.**
พิมพ์ครั้งที่ 1. อักษรเจริญทัศน์.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2556). **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554**
เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธี
มหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 7 รอบ 5 ธันวาคม 2554. พิมพ์ครั้งที่ 1.
กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.
- ศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร), พระยา. (2552). **มูลบทบรรพกิจ วาหนิตินิกร**
อักษรประโยค สัณฺฑคพิธาน ไวพจน์พิจารณ์ พิศาลการ์ณฑ์. สำนักพิมพ์แห่ง
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ศิระวิสุทธ์ กาวิละนันท์. (2558). ศัพท์และความหมาย: กรณีศึกษาอักษรศัพท์ใน *จินตามณี*
ฉบับพระโหราธิบดี. ใน **เรื่องเต็มการประชุมทางวิชาการของมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์**
ครั้งที่ 53: สาขาศึกษาศาสตร์, สาขาเศรษฐศาสตร์และบริหารธุรกิจ สาขามนุษยศาสตร์
และสังคมศาสตร์, 844-851. มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

ศุภชัย ตั้ะวิชัย. (2561). อรรถศาสตร์สังเคราะห์: พัฒนาการของตำราว่าด้วยความหมาย
ในภาษาไทย. วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏ
สุราษฎร์ธานี, 10, 2: 145–184.

ภาษาต่างประเทศ

- Bradley, D. B. (1873). **Dictionary of the Siamese language** (อักขรภิธานศัพท์).
Bangkok: American Missionary Association Press.
- Caswell, J. (1846). **A dictionary of the Siamese language**. Manuscript.
(Reprinted 2001). Bangkok: Chulalongkorn University Press.
- McFarland, G. B. (1944). **Thai-English dictionary**. Stanford, CA: Stanford
University Press.
- McFarland, S. G. (1865). **An English-Siamese dictionary**. Bangkok: American
Presbyterian Mission Press.
- Monier-Williams, M. (1899). **A Sanskrit-English dictionary: Etymologically
and philologically arranged with special reference to cognate
Indo-European languages (New ed.)**. Oxford: Clarendon Press.
- Pallegoix, J. B. (1854). **Dictionarium linguae Thai, sive siamesis interpretatione
Latina, gallica et anglica illustratum**. Paris: Imprimerie Imperiale.